

ΔΕΙΓΜΑ 3

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ
ΤΗΣ ΣΥΝΟΙΚΙΑΣ

Άποψη του ανατολικού τμήματος
της πόλης

Η διαμόρφωση του πολεοδομικού ιστού μιας πόλης στη μακρά διάρκεια αποτελεί συνθετικό αποτέλεσμα ποικίλων παραγόντων. Εξετάζοντας από την άποψη της κοινωνικοοικονομικής σύνθεσης τον πληθυσμό μιας πόλης, αρχαίας ή νεότερης, ακόμα και ενός χωριού, διαπιστώνουμε ότι τα βασικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού αντανακλώνται κατά κανόνα στο χαρακτήρα των συνοικιών που τον φιλοξενούν, καθώς και στις οικονομικές, διοικητικές, θρησκευτικές και κοινωνικές δραστηριότητες που πραγματοποιούνται σ' αυτές.¹

Ιδιαίτερα πρόδηλη γίνεται η διαπίστωση αυτή στις σύγχρονες μητροπόλεις, όπου, παρά

Οι χαρακτηριστικές των συνοικιών: παράγοντες διαμόρφωσής τους

την υφιστάμενη ελευθεροκοινωνία, ένα αόρατο κοινωνικό σύνορο υπαγορεύει στους κατοίκους να αισθάνονται άνετα σε κάποιες συνοικίες και ξένοι

σε κάποιες άλλες. Πρόκειται για ένα σύνορο που περνάει στο καθημερινό λεξιλόγιο των τοπωνυμικών αναφορών με όλα τα κοινωνικά και οικονομικά, αξιολογικά συμφραζόμενά του (βόρεια προάστια, Κολωνάκι, Εκάλη, Πανόραμα, Βαρδάρης κ.ο.κ.).

Πέρα από τους κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες που εμπλέκονται στη διαμόρφωση του ιδιαίτερου χαρακτήρα των συνοικιών, στις πολυπολιτισμικές αστικές κοινωνίες σημαντικό είναι και ο ρόλος του εθνικού ή θρησκευτικού παράγοντα, κάτι που, σε ό,τι αφορά το πα-

ρελθόν, αποτυπώνεται στα μνημεία του αστικού χώρου και στο ρόλο τους ως εστιακών σημείων των συναφών ομάδων. Καταλυτικό ρόλο στη μετεξέλιξη των παραδοσιακών διαχωριστικών γραμμών του κοινωνικού αστικού χώρου έπαιξε αναμφισβήτητα η βιομηχανική επανάσταση και οι δομικές αλλαγές που επέφερε αυτή στον πολεοδομικό ιστό των αστικών κέντρων. Όπως έχει εύστοχα παρατηρηθεί, η μελέτη των συνοικιών των πόλεων είναι συνάμα λειτουργική και κοινωνική. Φέρνει στην επιφάνεια τις διαφορές ανάμεσα στις βιομηχανικές ζώνες στην περιφέρεια των πόλεων, στα κέντρα του χονδρικού ή λιανικού εμπορίου, στις ζώνες με διοικητικές λειτουργίες, στις συνοικίες με μονοκατοικίες ή πολυκατοικίες, που κατατάσσονται στη συνέχεια ανάλογα με την κοινωνική κατηγορία στην οποία ανήκουν οι κάτοικοί τους ή, εφόσον υπάρχουν φυλετικές ή εθνικές διακρίσεις, ανάλογα με το χρώμα ή τα εθνικά χαρακτηριστικά.²

Η «εισβολή» της βιομηχανίας σε αστικά κέντρα με διαμορφωμένες, ως προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, παραδοσιακές συνοικίες επηρεάζει σε διάφορους βαθμούς το χαρακτήρα τους. Όμως, ακόμα και όταν η βιομηχανία δεν εισβάλλει στον αστικό ιστό, όταν αναπτύσσεται στις παρυφές του, είναι εύλογο να δημιουργεί ανακατατάξεις και νέες διευθετήσεις. Σε σχέση με τις πληθυσμιακές μεταβολές στον αστικό χώρο η εκβιομηχάνιση λειτουργεί κατά δύο τρόπους. Από τη μια πλευρά αποτελεί κίνητρο προσέλκυσης νέων κατοίκων, καθώς δημιουργεί ευκαιρίες απασχόλησης, όχι μόνο για τους ανθρώπους των επιχειρήσεων αλλά και για αγροτικούς πληθυσμούς που αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα επιβίωσης· από την άλλη πλευρά η κατάληψη του χώρου από τη βιομηχανία, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για το περιβάλλον, υπαγορεύει, σε όσους έχουν τη δυνατότητα, την ανάγκη αναζήτησης χώρων διαβίωσης ή αναψυχής μακριά από το υποβαθμισμένο τοπίο.

Η περιοχή του Σιδηροδρομικού Σταθμού

Κατά κανόνα, στη φάση της εκβιομηχάνισης, τα λαϊκά προάστια συνδέονται με τις βιομηχανικές εγκαταστάσεις και τις «οχληρές» δραστηριότητες. Κάποιες αστικές περιοχές εξάλλου, μέσα από την αρχιτεκτονική των κτιρίων των επιχειρήσεων, τραπεζών και συναφών δραστηριοτήτων που φιλοξενούν, αντανακλούν το κύρος και την αισθητική των εκπροσώπων της νέας επιχειρηματικότητας. Όταν υπάρχουν οι κατάλληλες προϋποθέσεις, οι πλέον ευκατάστατοι κάτοικοι της πόλης, ακολουθώντας το διεθνές πρότυπο της εποχής, επιδιώκουν να εγκατασταθούν σε χώρους που εξασφαλίζουν όχι μόνο καλύτερη ποιότητα ζωής, αλλά και δυνατότητες κοινωνικής προβολής. Υπό τις συνθήκες αυτές ο χαρακτήρας των συνοικιών που προέκυψαν από τη βιομηχανική επανάσταση απηχεί το κυρίαρχο κριτήριο διάκρισης της εποχής, το οικονομικό, αφήνοντας άλλα, παραδοσιακά, κριτήρια σε δεύτερη μοίρα.

Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον να ασχοληθούν οι μαθητές με την παραπάνω θεματική στην περίπτωση μιας πόλης με διαχρονικά πολυπολιτισμικό χαρακτήρα, όπως η Θεσσαλονίκη. Χτισμένη στο μυχό του Θερμαϊκού, από το 300 μ.Χ. περίπου, όταν έγινε έδρα του Γαλερίου, η πόλη αναδεικνύεται *ἄρχουσα τῶν δυτικῶν θεμάτων καὶ μήτηρ τῶν ἐσπερίων, πόλις μεγάλη καὶ πρώτη τῶν Μακεδόνων*, δεύτερη μόνο μετά τη βασιλεύουσα, *κόσμος τῆς Ἑλλάδος καὶ Εὐρώπης ὀφθαλμός*, το σημαντικότερο αστικό κέντρο του ελλαδικού χώρου κατά τους βυζαντινούς χρόνους.³

Πέρα από το ρόλο της ως εκκλησιαστικό κέντρον η *θεοφροῦρητος, φιλόχριστος, μαρτυροφύλακτος* πόλη του Αγίου Δημητρίου, όπου συνέρρεαν πιστοὶ *πανταχόθεν τῆς οἰκουμένης ἐκ περσάτων γῆς*, αποτελούσε σπουδαίο εμπορικό και οικονομικό κέντρο. Ἦδη το 10ο αἰ. *παμμιγῆς τις ὄχλος αἰετ περιεστίχει τὰς ἀγυῖας τῶν τε αὐτοχθόνων καὶ τῶν ἄλλως ἐπιξενουμένων, ὡς εὐχερέστατον εἶναι ψάμμον παράλιον ἐξαριθμεῖν ἢ τοὺς τὴν ἀγορὰν διοδεύοντας καὶ τῶν συναλλαγμάτων ποιουμένους τὴν μέθοδον. Ἐντεῦθεν χρυσίου καὶ ἀργυρίου καὶ λίθων*

τιμῶν παμπληθεῖς θησαυροὶ καὶ πολλοῖς ἐγίνοντο, καὶ τὰ ἐκ Σηρῶν ὑφάσματα ὡς τὰ ἐξ ἐρίων τοῖς ἄλλοις ἐπιενόητο. Περὶ γὰρ τῶν ἄλλων ὑλῶν, χαλκοῦ καὶ σιδήρου, κασσιτέρου τε καὶ μολύβδου καὶ ὑέλου, οἷς αἱ διὰ πύρως τέχναι τὸν βίον συνέχουσι, καὶ μνησθῆναι

Ο ρόλος της εκβιομηχάνισης

Ο Σιδηροδρομικός Σταθμός της Ανατολίας

Κτίρια γραφείων της Γαλλικής Εταιρείας Κατασκευής και Εκμετάλλευσης Λιμένος. Βρίσκονταν στην οδό Σαλαμίνος

Οι εγκαταστάσεις της Εταιρείας Ηλεκτροφωτισμού. Στο βάθος, ο Λευκός Πύργος

Οδός Πύργων

μόνον παρέλκον ἠγοῦμαι, τοσούτων ὄντων ὡς ἄλλην τινα δύνασθαι πόλιν δι' αὐτῶν δομεῖσθαι καὶ ἀπαρτίζεσθαι.⁴ Στη Θεσσα-

λονίκη, μυριάων ἔθνῶν πληθούση συγκεντρώνονταν κάθε χρόνο, κατά τα Δημήτρια, ἔμποροι ἀπὸ ὅλη την οἰκουμένη, ἐνῶ ἡ πόλις χαρακτηρίζεται καταφύγιο προσφύγων ἤδη ἀπὸ τα βυζαντινά χρόνια, ὅταν ὁ Νικηφόρος Χούμνος παρατηρεῖ ὅτι *οὐδεὶς ἄπολις, μέχρις ἂν ἦ τῶν Θεσσαλονικέων ἡ πόλις*.⁵ Πρόκειται γιὰ ἓνα ρόλο που θα εξακολουθήσει νὰ παίζει ἡ νύμφη τοῦ Θερμαϊκοῦ καὶ κατὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, ὅταν, μετὰ τὴν κατάληψή της ἀπὸ τοὺς Οθωμανοὺς, θα εγκατασταθῶν σ' αὐτὴ μαζικὰ Ἑβραῖοι καταδιωγμένοι ἀπὸ τὴ Δύση, ἀλλὰ ἀργότερα καὶ Ἕλληνες πρόσφυγες, θύματα αὐτοῦ τῆς Ανατολῆς.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

I Οργάνωση του σχεδίου εργασίας (project)

Δρόμος των Εξοχών

Άποψη του εκτός των ανατολικών τειχών χώρου

▮ Διατύπωση του θέματος

«Παραδοσιακές και νέες συνοικίες της πόλης κατά τη μετάβαση ἀπὸ τὸ 19ο στὸν 20ο αἰῶνα».

▮ Πηγές ἀφόρμησης

Μνημεία που μαρτυροῦν τὴ συνύπαρξη διαφορετικῶν πολιτισμικῶν ομάδων, τὰ κατὰλοιπα τῶν τειχῶν, ονομασίες συνοικιῶν, μνημεία τοῦ βιομηχανικοῦ παρελθόντος κτλ.

▮ Σκοποί

1. Νὰ γνωρίσουν οἱ μαθητές τὸ διαχρονικὸ πολυπολιτισμικὸ χαρακτήρα τῆς πόλης.
2. Νὰ κατανοήσουν τοὺς παράγοντες που διαμορφώνουν τὸ χαρακτήρα τῆς συνοικίας.
3. Νὰ αναπτύξουν δεξιότητες διαχείρισης τεκμηρίων γιὰ τὸ ιστορικὸ κέντρο καὶ τὸν ευρύτερο ἄγρο.
4. Νὰ ἀποκτήσουν κριτήρια ἐρμηνείας τῆς φυσιογνωμίας τῆς συνοικίας ὅπου ζουν.

Δ Αξόνες

Από τους πολλούς άξονες που θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο έρευνας επιλέγουμε ενδεικτικά τους παρακάτω:

1. Παράγοντες διαμόρφωσης της πολυπολιτισμικότητας της πόλης.

2. Οι συνοικίες εντός των τειχών και οι παράμετροι διαμόρφωσης του χαρακτήρα τους.
3. Οι επιπτώσεις του εκσυγχρονισμού στο χαρακτήρα της συνοικίας.

II Ανάπτυξη των αξόνων σε δραστηριότητες

ΑΞΟΝΑΣ 1

Παράγοντες διαμόρφωσης της πολυπολιτισμικότητας της πόλης

1. Να διαμορφώσετε χρονολόγιο των σημαντικότερων σταθμών της αστικής ιστορίας της Θεσσαλονίκης.
2. Να συγκεντρώσετε πληροφορίες για τις συνθήκες υπό τις οποίες εγκαταστάθηκε στην πόλη το εβραϊκό στοιχείο και για τις περαιτέρω τύχες του (κοινωνική, πολιτισμική, οικονομική, πολιτική δραστηριότητα).
3. Να απεικονίσετε στο χάρτη τις συνδέσεις της Θεσσαλονίκης στο δίκτυο συγκοινωνιών κατά το β' μισό του 19ου αι.
4. Να εντοπίσετε μνημεία του θρησκευτικού, οικονομικού, πολιτικού παρελθόντος, που

Το Μπεζεστένι

τεκμηριώνουν την πολυεθνικότητα της πόλης. Συλλογή φωτογραφιών.

5. Να συγκεντρώσετε τοπωνύμια συνοικιών που απηχούν την πολυπολιτισμικότητα της πόλης.
6. Να συγκεντρώσετε στοιχεία για την εξέλιξη της πληθυσμιακής σύνθεσης της πόλης μέχρι τα τέλη του 19ου αι. Να σχολιάσετε.

ΑΞΟΝΑΣ 2

Οι συνοικίες εντός των τειχών και οι παράμετροι διαμόρφωσης του χαρακτήρα τους

1. Να αποτυπώσετε στο σημερινό αστικό χάρτη την περιτείχιση της πόλης.
2. Από παλιές απεικονίσεις του εντός των τειχών αστικού χώρου να εντοπίσετε στοιχεία ενδεικτικά των χρήσεών του.
3. Να συγκεντρώσετε πληροφορίες για την κατανομή των διάφορων ομάδων του πληθυσμού στον εντός των τειχών αστικό χώρο και τις εκεί δραστηριότητες επί Τουρκοκρατίας. Να συλλέξετε απεικονίσεις μνημείων των επί μέρους συνοικιών.

Καταστήματα στην Εγνατία Οδό (νότια πλευρά), στο ύψος της διασταύρωσης με τη σημερινή Ίωνος Δραγούμη. Λήψη των αρχών του 20ού αιώνα

4. Να συγκεντρώσετε πληροφορίες για την αυτοδιοίκηση των κοινοτήτων της πόλης και για τα εκπαιδευτικά ιδρύματα που αυτές διαχειρίζονταν. Να συζητήσετε.
5. Να συγκεντρώσετε πληροφορίες για τα τυπογραφεία που λειτούργησαν στην πόλη κατά την εξεταζόμενη περίοδο, τις εκδόσεις και τη γλώσσα τους. Να συζητήσετε.
6. Να συντάξετε κατάλογο των χριστιανικών ναών που μετατράπηκαν σε τζαμιά και αντίστροφα, ή άλλων λατρευτικών χώρων που άλλαξαν χρήση.

Λιμάνι: Έργα επέκτασης

ΑΞΟΝΑΣ 3

Οι επιπτώσεις του εκσυγχρονισμού στο χαρακτήρα της συνοικίας

1. Να αναζητήσετε στο Κ.Ι.Θ. πληροφορίες και εικόνες για τις πρώτες σιδηροδρομικές εγκαταστάσεις.
2. Να συγκεντρώσετε από τη βιβλιογραφία πληροφορίες για τα λιμενικά έργα της τελευταίας οθωμανικής περιόδου.
3. Να αναζητήσετε στη βιβλιογραφία και τα τοπικά κέντρα έρευνας και μελέτης πληροφορίες και εικόνες για τις σημαντικότερες τεχνολογικές υποδομές που διαμορφώθηκαν στον αστικό και περιαστικό χώρο κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Να συζητήσετε τις επιπτώσεις τους στο χαρακτήρα των περιοχών εγκατάστασής τους.
4. Να συγκεντρώσετε από τη βιβλιογραφία και τη λογοτεχνία πληροφορίες για την ανάπτυξη της συνοικίας των Εξοχών, την αρχιτεκτονική και την αρχική χρήση των «πύργων», καθώς και για την πληθυσμιακή της εξέλιξη (βλ. και παράλληλα κείμενα).
5. Να συγκεντρώσετε κείμενα αναφερόμενα στον τρόπο ζωής των κατοίκων των πύργων, καθώς και για τη ζωή των λαϊκών στρωμάτων της πόλης.

III Ενδεικτική σύνθεση των αποτελεσμάτων των δραστηριοτήτων του άξονα 3

Οι επιπτώσεις του εκσυγχρονισμού στο χαρακτήρα της συνοικίας

Αν από το παράδειγμα της Κέρκυρας αναδείχθηκε ο ρόλος της ανέγερσης οχυρώσεων στη διαμόρφωση του αστικού χώρου, η Θεσσαλονίκη του τέλους του 19ου αι. μας παρέχει ένα αντίστροφο παράδειγμα, αυτό της διαμόρφωσης των συνοικιών μετά την κατεδάφιση του κλοιού των οχυρώσεων. Όπως είναι γνωστό, η πόλη της Θεσσαλονίκης κατά το μεγαλύτερο μέρος της οθωμανικής κυριαρχίας ορίζεται από τον οχυρωματικό περίβολο, ενώ ο πληθυσμός

της συγκροτείται από τρία στοιχεία, το μουσουλμανικό, το εβραϊκό και το χριστιανικό. Αυτή η σύνθεση αποτυπώθηκε στο χαρακτήρα των συνοικιών, όπου διαμορφώθηκε η τοπογραφία των τριών κοινοτήτων, με την πολιτικά κυρίαρχη, τη μουσουλμανική, εγκατεστημένη στις προνομιούχες περιβαλλοντικά περιοχές του αστικού χώρου. Πρόκειται για μια φάση της ιστορίας της πόλης κατά την οποία οι συνοικίες έχουν αποκρυσταλλωμένους χαρακτήρες με βασικό κριτήριο το θρησκευτικό – εθνοτικό.

Το κριτήριο αυτό παύει να υφίσταται και η

στατική αυτή κατάσταση μεταβάλλεται από τα τέλη του 19ου αι., όταν τμήματα των τειχών κατεδαφίζονται, σε μια εποχή που η πόλη περνά σε φάση εκσυγχρονισμού και εκβιομηχάνισης. Το 1870 αρχίζουν τα έργα διαμόρφωσης του λιμανιού, ενώ από το 1872 η πόλη αρχίζει να συνδέεται σιδηροδρομικά με τα Βαλκάνια, την κεντρική Ευρώπη, και το 1896 με την Κωνσταντινούπολη. Οι νέες συνοικίες εκτός τειχών διαμορφώνονται, από την άποψη της πληθυσμιακής σύνθεσης, με νέα κριτήρια, εκείνα που υπαγορεύουν οι αξίες και οι ανάγκες της βιομηχανικής εποχής. Από την άποψη, εξάλλου, της χωροθέτησης των νέων συνοικιών, οι εξελίξεις υπαγορεύονται από τα λεγόμενα «μεγάλα έργα», το σιδηρόδρομο και το λιμάνι, αλλά και από τις δουλειές της τοπογραφίας (χειμαρροί, ρέματα, έλη) και της προϋπάρχουσας χρήσης γης (νεκροταφεία, στρατόπεδα κτλ.).

Ο σχηματισμός των εκτός των τειχών νοτιοδυτικών προαστίων, που διακρίνονται για το βιομηχανικό και εμπορικό χαρακτήρα τους, πραγματοποιείται, μεταξύ άλλων, με την οικοπεδοποίηση ζωνών γύρω από το σιδηροδρομικό σταθμό που δημιουργείται κοντά στο λιμάνι, στη δυτική έξοδο της πόλης. Ακολουθείται δηλαδή ο κανόνας σύμφωνα με τον οποίο η βιομηχανία εγκαθίσταται σε πρώτη φάση και κατά το μεγαλύτερο μέρος της στις εξόδους των πόλεων, καθώς προσελκύεται από την εκεί ύπαρξη μεγάλων και φθηνών γηπέδων.⁶ Μεταξύ του βιομηχανικού τοπίου και της παραδοσιακής τους κατοικίας είναι υποχρεωμένοι να ζουν και να διακινούνται οι βιομηχανικοί εργάτες και οι λιμενεργάτες. Πρόκειται για τη συνοικία «Λιβάδι» (Τσαϊρ), όπου ακόμα και σήμερα διατηρούνται λείψανα αυτών των δραστηριοτήτων, όπως ο παλιός σιδηροδρομικός σταθμός, που δημιουργήθηκε σε μια χέρσα έκταση και διαμόρφωσε με την παρουσία του μια συνοικία με χαρακτηριστικά κτίρια αποθηκών, μηχανοστάσια, γραφεία, επισκευαστικούς χώρους και τα συναφή. Αίσθηση της ατμόσφαιρας της εποχής αποπνέουν και τα λείψανα των βιομηχανιών, όπως του ζυθο-

ποιείου και παγοποιείου «Όλυμπος», του νηματουργείου «Τόρρες», του εργοστασίου φωταερίου κ.ά. Άλλες εγκαταστάσεις της εποχής, όπως τα κτίρια των σιδηροδρομικών σταθμών Κωνσταντινουπόλεως και Salonique-Ville, το καπνεργοστάσιο και οι καπναποθήκες της εταιρείας «Regie», δεν υπάρχουν πια.

Εκσυγχρονιστικές παρεμβάσεις

Σπίτι με χαρακτηριστικό «σαχνισί»

Η εκτός του ανατολικού τείχους περιοχή

Στη δυτική ζώνη της παραλίας, το λιμάνι διευρύνεται και εκσυγχρονίζεται με τις νέες αποβάθρες, τα κτίρια αποθηκών, τα τελωνεία και τα ναυτιλιακά γραφεία, ενώ η συνάφεια των εκεί δραστηριοτήτων με εκείνες της περιοχής του σιδηροδρομικού σταθμού ομογενοποιεί σε σημαντικό βαθμό το χαρα-

Καπνεργοστάσιο και καπναποθήκες της Regie στη δυτική πόλη

Δυτική πόλη: Ζυθοποιείο «Όλυμπος»

Η Οθωμανική Αυτοκρατορική Τράπεζα, πριν από το 1903

κτήρια των δύο χώρων. Εσωτερικά του λιμανιού, σε κοντινή απόσταση από τους χώρους του μόχθου και των μηχανών, στη συνοικία των «Φράγκων», αναπτύσσονται τραπεζικά καταστήματα, με κυριότερη την Οθωμανική Αυτοκρατορική Τράπεζα, καθώς επίσης σημαντικές εμπορικές επιχειρήσεις, αλλά και μια έπαυλη της οικογένειας Αλλατίνη.

Όμως και η υπόλοιπη ζώνη της παραλίας επηρεάζεται ως προς το χαρακτήρα της από τις **νέες οικονομικές πραγματικότητες**. Καθώς το λιμάνι επεκτείνεται και διαμορφώνεται η σημερινή πλατεία Ελευθερίας, ο περιβάλλων χώρος γίνεται προνομιακός για επιχειρήσεις αναψυχής και ξενοδοχείων, όπως το «Όλυμπος Παλάς», κέντρο κοσμικής ζωής, το «Ξενοδοχείο της Αγγλίας» και το «Splendid». Ανατολικότερα της σημερινής πλατείας Αριστοτέλους, ο παραλιακός χώρος χρησιμοποιείται για την ανέγερση προνομιακών κατοικιών. Αυτό δεν σημαίνει ότι ολόκληρος ο χώρος της παραλίας απέφυγε την εισβολή της βιομηχανίας, καθώς στο ύψος της σημερινής μητρόπολης δημιουργήθηκε το εργοστάσιο «Σαϊάς». Στο εσωτερικό, εξάλλου, η οδός Βενιζέλου, μετά την κατεδάφιση των παραθαλάσσιων τειχών, εξελίσσεται σε κεντρικό εμπορικό δρόμο της πόλης.

Κατά την εποχή αυτή κατεδαφίζεται και το νότιο τμήμα του ανατολικού τείχους για τη δημιουργία της οδού Χαμιδιέ, ενός δρόμου με κτίρια πολυτελή, προξενεία και τράπεζες, που δίνουν στην περιοχή κοσμοπολίτικο χαρακτήρα. Η Χαμιδιέ άρχισε από την πλατεία Συντριβανίου και κατέληγε στο Λευκό Πύργο, περιοχή στην οποία εγκαταστάσεις, όπως το θέατρο του κήπου (1905), την καθιερώνουν ως κέντρο καλλιτεχνικής ζωής, αλλά και αναψυχής. Κάπως ανατολικότερα θα δημιουργηθούν στις αρχές του 20ού αιώνα οι εγκαταστάσεις της βελγικών συμφερόντων Ηλεκτρικής Εταιρείας Θεσσαλονίκης.

Μετά την κατεδάφιση τμήματος των ανατολικών τειχών για τη δημιουργία της οδού

Χαμιδιέ, οι οικονομικά ευκατάστατοι κάτοικοι της πόλης όλων των εθνικών ομάδων –έμποροι, βιομήχανοι, διπλωμάτες, αξιωματούχοι– αποκτούν τη δυνατότητα ανέγερσης κατοικιών σύμφωνα με τα διεθνή για την τάξη τους πρότυπα, στις λεγόμενες «εξοχές». Εκεί επιλέγουν να χτίσουν πολυτελείς και επιδεικτικές κατοικίες, τους «πύργους», αρχικά θερινές αλλά σύντομα μόνιμες, αρκετά μέλη της οικονομικής και διοικητικής ελίτ της πόλης, ανεξαρτήτως εθνότητας. Πρόκειται για μια «φυγή», η οποία, καθώς τα νέα συγκοινωνιακά μέσα το επιτρέπουν, συμπαρασύρει όλο και περισσότερους αστούς. Αυτή η κίνηση θα μετατρέψει σε μικρό διάστημα τις «εξοχές» σε ένα προάστιο με χαρακτήρα κοσμοπολιτικό και χαρακτηριστική επιδεικτικότητα στην αρχιτεκτονική των «πύργων», αλλά και στον τρόπο ζωής των ενοίκων.

Οι όροι «εξοχές» και «πύργοι» με τις συνδηλώσεις τους εκφράζουν εύλωπτα τους τρόπους με τους οποίους προσλαμβάνουν το χαρακτήρα της νέας συνοικίας τα ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού της πόλης. Ο πρώτος δηλώνει ένα χώρο μακριά από το θορυβώδες καθημερινό περιβάλλον της εντός των τειχών πόλης, ένα χώρο αναψυχής, όχι μόνο για όσους κατοικούν εκεί, αλλά και για τους κατοίκους της πόλης που αναζητούν ένα χώρο, προσωρινής έστω, απαλλαγής από το καθημερινό αστικό περιβάλλον. Είναι ο τόπος περιπάτου, με τα αναψυκτήρια, τα δέντρα κτλ., προορισμός μιας «εκδρομής», τόσο αναγκαίας για τον άνθρωπο της πόλης. Ο όρος «πύργοι» εξάλλου απηχεί την εντύπωση που προκαλεί η επιδεικτική αρχιτεκτονική των κατοικιών αυτών στην ψυχή των λαϊκών στρωμάτων, που τις συγκρίνουν με τα συνήθη, εντός των τειχών, ενδιατήματα των κοινών ανθρώπων. Εύλογα λοιπόν η απόκτηση κατοικίας στην περιοχή των εξοχών γίνεται για αρκετούς κατοίκους της πόλης ένα όνειρο, καθώς η εγκατάσταση σ' αυτή συνεπάγεται, πέρα από τις διαφορετικές συνθήκες ζωής, την επιβεβαίωση του κοινωνικού κύρους. Σύντομα λοιπόν η περιοχή των εξοχών θα οικοπεδοποιηθεί και η νέα

Το «Μέγα Ξενοδοχείον της Αγγλίας» στην πλατεία Ελευθερίας, 1900

Η Δημοτική Πινακοθήκη

συνοικία, η Χαμιδιέ, θα αναδειχθεί σε χώρο με μεγάλο πληθυσμιακό φορτίο.

Σήμερα οι «πύργοι», όσοι σώζονται μέσα στις ατέλειωτες στοιχισμένες πολυκατοικίες, δεν χρησιμοποιούνται ως κατοικίες· η παρουσία τους όμως, πέρα από γραφική, μπορεί να γίνει και διδακτική. Ο σύγχρονος άνθρωπος, αντί να προσπαθεί να απομακρυνθεί από το «οχληρό» αστικό περιβάλλον, χρειάζεται να το οργανώνει και να το διαχειρίζεται με τρόπους που θα το κάνουν λιγότερο απρόσωπο, ένα χώρο φιλικό, ελκυστικό και ανθρώπινο, το δικό του χώρο.

Οι Πύργοι, οίπινες φαίνονται μεν προάστειον, χωριζόμενον από της πόλεως διά του Εβραϊκού νεκροταφείου, αποτελούν όμως μέρος αυτής, ως θερινή μάλλον αριστοκρατική συνοικία, είναι ο προσφιλέστερος περίπατος των Θεσσαλονικέων. Είναι τα Πατήσια ή το Φάληρον των Αθηνών, το προάστειον εκείνον, το τελείως ευρωπαϊκόν την όψιν.

Πλήθη κόσμου, ρεύματα ανθρώπινα πάσης φυλής και φυσιογνωμίας, εκ των οικούντων την νέαν εκείνην Βαβυλώνα, διακύνονται εις την νέαν προκουμαίαν. Άλλοι περιδιαβάζουσιν, άλλοι αναπαύονται εις τα λαμπρά και ευρωπαϊκώτατα αυτής καφερία και ζυθοπωλεία, πολλοί δε διευθύνονται εκείθεν εις τους πύργους χάριν περιπάτου. Υπάρχουν λεωφορεία (Omnibus), κυκλοφορούντα μέχρι της μίας μετά το μεσονύκτιον, από της προκουμαίας μέχρι του Παραδείσου των Πύργων. Η άποψις των πύργων είναι μεγαλοπρεπής. Υψηροφής και πολυτελής μέγαρα, κομψώτατα και βαρυδάπανα έργα της νεωτέρας αρχιτεκτονικής και κήποι μεγάλοι, κατάφυτοι και δροσερώτατοι, κείνται ένθεν και ένθεν της ευρυτάτης οδού. Ωραία πεζοδρόμια, περικαλλυνόμενα υπό αειθαλών δενδροστοιχιών κοσμούσιν αυτήν και τέρπουσι τους διαβάτας.

Έκαστον των μεγάρων έχει αντικρύ επί της παραλίας λουτρόνα ιδιαίτερον πολυτελή, εν ω λούεται εις διαυγεστάτην θάλασσαν ο άρχων του μεγάρου, συγκοινωνών μετ' αυτού διά χαλικοστρώτου διαδρόμου και γεφύρας εξ-οκτώ μέτρων μή-

κους. Οι επιθαλάσσιοι αυτοί λουτρώνες περιβάλλονται υπό κιγκλιδωτών εξωστών, στεγάζονται δε υπό αναπαυτικώτατων δωματίων. Εκεί επάνω μετά την δύσιν του ηλίου ή κατά τας σεληνοφώτους νύκτας, υπό ορίζοντα γραφικώτατον, εις τας δροσεράς πνοάς των λεπτών ζεφύρων, εν ω καταθέλγει η θέα του, ως πλαξ παμμεγίστη αργύρου, μαρμαίροντος Θερμαϊκού, κάτωθι δε κυμάτια φλοισβίζοντα, παίζουσιν εις την αμμώδη ακτήν, ως φιλοπαιγμονες και αφελείς έρωτες, οι μεγαλοπρεπείς αυθένται των Πύργων διέρχονται ηδίστας ώρας, ροφώντας δρόσον ζωογόνον και γλυκυτάτην, μεθυστικές καπνοσύριγγας, καφέδες της Υεμένης, μελίκρανα και άλλα αναψυκτικά των βριθουσι τα πλούσια αυτών μέγαρα.

Τα πεζοδρόμια και η λεωφόρος εν γένει γέμουσι κόσμου ποικίλου, όστις μετά των λεωφορειών, των αμαξών και ίππων αποτελεί δαιδάλειον πανόραμα. Εκάστη φυλή, τάξις, ηλικία και γένος, εκάστη ενδυμασία, στολή και χρώμα, εκάστη γλώσσα, εκάστη ιδιορρυθμία και καλαισθησία έχουν εκεί τους αντιπροσώπους των. Εν τη πανσπερμία εκείνη λαλούνται όλα αι γλώσσαι της γης, διότι εις την Θεσσαλονικίην δύνασθε να εύρητε όλας τας φυλάς του κόσμου, πλην της κινεζικής. Αληθής κοινωνικός κυκεών!

Τα μέγαρα των Πύργων είναι μεγάλα και εξαισία οικοδομήματα, είναι δε τα πλείστα θεριναί κατοικίαι των ιδιοκτητών αυτών. Θαυμάζει τις κομψώτατον, μεσαιωνικού ρυθμού μέγαρον φέρον εν τη εξωθύρα μεγάλοις χρυσοίς ψηφίοις την επιγραφήν: Chateau mon bonheur· εις άλλον παρέκει, νεωτέρας αρχιτεκτονικής, αναγιγνώσκει παρομοίαν, Villa mon plaisir. Εις άλλο περαιτέρω, λαμπρότερον, άλλην: Villa Ida, και εις άλλα, άλλας. Διακρίνεται δε εν Εβραϊκόν διά την ανώμαλον και λίαν ιδιότροπον στέγην του, μέγαρον, πολλοχού επίχρυσον.

Όλα τα μέγαρα των Πύργων περιβάλλονται και κατακοσμούνται από ευρυτάτους κλοερούς και βαθυσκίους κήπους, με δεξαμενάς και τεχνητά αναβρυτήρια και πίδακας με καλλικέλαδα και καλλίμορφα πτηνά εν κλωβοίς βαρυτίμοις, με δένδρα υψηλά και ολοπράσινα και παραδεισίους ανθώνας, υπό την ακοίμητον επιμέλειαν πολυπληθών κηπουρών και δούλων του μυριοπλούτου εκείνου αρχοντολογίου. Υψηρέται, θυρωροί, εδώ

Έπαυλη Καπαντζή

και εκεί, καθαρίζουν αενάως τους εκ πολυχρώμων ψηφιδωτών κεκοσμημένους και εστρωμένους διαδρόμους και προαύλια, ώστε να λάμπουν εκ καθαριότητας, ποτίζουσι και περιποιούνται τα δένδρα, τους θάμνους και τους ανθώνας εν οίς θάλλουν τα ευωδέστερα, τα ευχρώτερα, τα σπανιώτερα άνθη του κόσμου. Και όταν ο οφθαλμός του διαβάτου εκτείνεται εις τους ανθοστολίστους και ευώδεις εκείνους παραδείσους, εις το ηδυπαθές βασίλειον των χρωμάτων, της δρόσου και της ζωής, βυθίζονται εις ηδονήν και νάρκην γλυκυτάτην και δεν θέλει ν' ανασπασθή εκείθεν ποτέ, νομίζων, ότι τρυφά εις τους κήπους της Καλυψούς ή της Λαίδος.

Τα μέγαρα αυτά ανήκουν εις βαθυπλούτους Τούρκους, Εβραίους, Ευρωπαίους, Έλληνας και άλλους. Αλλά τα μεγαλοπρεπέστερα αυτών είναι τα μέγαρα των Σαρνώ, Καρόλου Ασλάν, Δειρλάν

«Εξοχές»

Αμντουλά, Αλφρέδου Άμποτ, Χαμδή μπέη, Αλλατίνη, Μοδιάνων, Κλ. Χατζηλαζάρου και Αχμέτ Κερίμ εφέντη.

Δ. Βαρδουνιώτης, «Οι πύργοι», στο Ημερολόγιο του Σκόκου, 1893.

«Εξοχές», Λεωφόρος Βασιλίσσης Όλγας

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

I Κέντρα έρευνας και μελέτης

- ▶ Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
- ▶ Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
- ▶ Δήμος Θεσσαλονίκης – Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης
- ▶ Δημοτική Βιβλιοθήκη
- ▶ Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης
- ▶ Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών
- ▶ Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων
- ▶ Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας
- ▶ Πινακοθήκη Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών Θεσσαλονίκης
- ▶ Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης
- ▶ Μουσείο Ιστορικής Διαδρομής του Εβραϊσμού Θεσσαλονίκης Simon Marks
- ▶ Μουσείο Σιδηροδρόμου Θεσσαλονίκης
- ▶ Μουσείο Ύδρευσης Θεσσαλονίκης
- ▶ Μουσείο για την Ιστορία και την Τέχνη της Θεσσαλονίκης
- ▶ Τεχνικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
- ▶ Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης
- ▶ Πολεμικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
- ▶ Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών
- ▶ Κέντρο Χαρτών και Χαρτογραφικής Κληρονομιάς – Εθνική Χαρτοθήκη Θεσσαλονίκης
- ▶ 4η Εφορία Νεότερων Μνημείων Θεσσαλονίκης
- ▶ 9η Εφορία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων

Σημειώσεις

1. Εκφράζουμε τις θερμές ευχαριστίες μας στο Δήμο Θεσσαλονίκης και το Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης (Κ.Ι.Θ.) για την παραχώρηση φωτογραφικού και έντυπου υλικού. Ιδιαίτερα ευχαριστούμε τις συνεργάτιδες του Κ.Ι.Θ. Δραγούμη Ευγενία και Μπουντιδού Αθανασία για τις διευκολύνσεις που μας παρείχαν. Ευχαριστούμε επίσης το λέκτορα του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας κ. Βλάση Βλασίδη για τις πληροφορίες που μας πρόσφερε, καθώς και το συνάδελφο κ. Ευθύμιο Λίτσα για την πολύτιμη συνεργασία του.
2. Μ. Derruau, *Ανθρωπογεωγραφία*, μτφρ. Γ. Πρεβελάκης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987, σσ. 495-496.
3. Α. Σταυρίδου Ζαφράκα, «Η φυσιογνωμία της Θεσσαλονίκης ως δεύτερης πόλης της αυτοκρατορίας των Παλαιολόγων», στο Β. Κατσαρός (επιμ.), *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Διεθνή Συμπόσια για τη Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 75-76.
4. Ιωάννης Καμινιάτης, *Ioannis Caminiatae, De expugnatione Thessalonicae*, επιμ. Gertrud Böhlig, Βιέννη 1973, 11.78.
5. Νικηφόρος Χούμνος, «Θεσσαλονικεῦσι συμβουλευτικός περί δικαιοσύνης», στο F. Boissonade (επιμ.), *Anecdota graeca e codicibus regiiis*, Παρίσι 1830, II, 147-148.
6. Μ. Derruau, *ό.π.*, σ. 508.

II Επιλογή βιβλιογραφίας

- Βακαλόπουλος, Απ., *Ιστορία της Θεσσαλονίκης, 1316 π.Χ. -1983*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997.
- , *Αναμνήσεις από την παλιά Θεσσαλονίκη*, Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη 1993².
- Γούναρης, Γ., *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1976.
- Γρηγορίου, Α., «Εγκαταστάσεις και τροχαίο υλικό των σιδηροδρομικών δικτύων της Μακεδονίας από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης*, 6 (2002), σσ. 49-192.
- , *Χάνια, Πανδοχεία, Ξενοδοχεία της Θεσσαλονίκης (1875-1917)*, Θεσσαλονίκη 2003.
- Δεληγιάννης, Α.Θ. & Δ.Ι. Παπαδημητρίου, «Από την ιστορία των σιδηροδρόμων της Θεσσαλονίκης», *Η Θεσσαλονίκη*, 1 (1985), σσ. 647-669.
- Δημητριάδης, Β., *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1983.
- , «Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης και η ελληνική κοινότητα το 1913», *Μακεδονικά*, 23 (1983), σσ. 93-96.
- ΕΤΒΑ, *Θεσσαλονίκη 1912-1940: βιομηχανία και πόλη*, Θεσσαλονίκη 1989.
- Κουρκουτίδου, Ε. & Α. Νικολαΐδου-Τούρτα, *Περίπατοι στη Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1997.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., «Ιστορικά στοιχεία για την πεδιάδα της Θεσσαλονίκης στα χρόνια της Τουρκοκρατίας», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης*, 6 (2002), σσ. 61-88.
- , «Κατάστιχον της Ελληνικής Σχολής Θεσσαλονίκης 1825-1844: Οι αγώνες της Εκκλησίας και της Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης για την πρόοδο των σχολείων και την ανάπτυξη της εκπαίδευσης», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης*, 6 (2002), σσ. 369-493.
- Θεσσαλονίκη: Οι πρώτες έγχρωμες φωτογραφίες 1913-1918*, Ολκός, Αθήνα 1999.
- Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, *Στοιχεία της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1978.
- Καρακάτσης, Β., *Ιστορία των οδών της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1996.
- Κολώνας, Β. & Λ. Παπαματθαϊάκη, *Ο αρχιτέκτονας Vitaliano Poselli. Τα έργα του. Θεσσαλονίκη 19ος αιώνας*. Προλογίζει ο Γ. Ιωάννου, Θεσσαλονίκη 1980.
- Κοντογιάννης, Π.Μ., «Πλήθος Εβραίων μέγα...», «Επτά Ημέρες», *Η Καθημερινή της Κυριακής*, 3-3-1996 (αναδημοσίευση από το περιοδικό Παναθήναια, Αθήνα, Οκτώβριος 1912).
- Μόλχο, Ρ., «Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης», «Επτά Ημέρες», *Η Καθημερινή της Κυριακής*, 3-3-1996.
- Μοσκόφ, Κ., *Θεσσαλονίκη. Τομή στη μεταπρατική πόλη*, Θεσσαλονίκη 1975.
- , *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης*, Καστανιώτης, Αθήνα 1988³.
- Μουτσόπουλος, Ν.Κ., *Άνω πόλη Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1979.
- , *Θεσσαλονίκη 1900-1917*, Θεσσαλονίκη 1980.
- Παπαδόπουλος, Σ., *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1970.
- Παπαστάθης, Χ., *Οι κανονισμοί των ορθοδόξων ελληνικών κοινοτήτων του Οθωμανικού κράτους και της διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1984.
- Σβορώνος, Ν., *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996.
- Σταυρίδου-Ζαφράκα, Α., «Η φυσιογνωμία της Θεσσαλονίκης ως δεύτερης πόλης της αυτοκρατορίας την εποχή των Παλαιολόγων», στο Β. Κατσαρός (επιμ.), *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Διεθνή Συμπόσια για τη Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 75-82.
- Σταμπουλής, Γ.Ν., *Η ζωή των Θεσσαλονικέων πριν και μετά το 1912*, Θεσσαλονίκη 1984.
- Ταμπάκη, Σ., *Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφές των περιηγητών, 12ος-19ος αι. μ.Χ.*, λατρευτικά μνημεία, ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 1978.
- Τσελεμπί, Ε., *Ταξίδι στην Ελλάδα*, μτφρ. Ν. Χειλαδάκης, Εκάτη, Αθήνα 1991.

Χατζόπουλος, Κ., *Βιβλιογραφία της Θεσσαλονίκης*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1987.

Χασιώτης, Ι.Κ., «Η Θεσσαλονίκη της Τουρκοκρατίας», *Νέα Εστία*, 1403 (1985). Αφιέρωμα στη Θεσσαλονίκη, σσ. 161-172.

—, «Σταθμοί και κύρια χαρακτηριστικά της ιστορίας της Θεσσαλονίκης», *Νέα Εστία*, 1403 (1985), Αφιέρωμα στη Θεσσαλονίκη, σσ. 142-145.

Χεκίμογλου, Ε.Α., «Υπήρχαν χείμαρροι στη Θεσσαλονίκη;», *Μακεδονική Ζωή*, 312 (1992), σσ. 23-25.

—, *Θεσσαλονίκη: Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος. Κείμενα για την ιστορία και την τοπογραφία της πόλης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996.

Χεκίμογλου, Ε. & Ε. Danacioglu, *Θεσσαλονίκη πριν από 100 χρόνια. Το μετέωρο βήμα προς τη Δύση*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998.

Χριστοδούλου, Γ., *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν. Εμπόριον-βιοτεχνία*, Θεσσαλονίκη 1936.

► ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΕΡΓΑ
ΜΕ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Βαφόπουλος, Γ. Φ., «Το παραμύθι της Θεσσαλονίκης», *Νέα Εστία*, Χριστούγεννα 1985, σσ. 14-36.

Ζησιδάκης, Λ., *Συμείων ο Πρόσφυγας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη χ.χ.

Ιωάννου, Γ., «Η πλατεία του Αγίου Βαρδάρου», στο Ν. Καρατζάς (επιμ.), *Η Θεσσαλονίκη των παλαιότερων συγγραφέων*, Ιανός, 1998, σσ. 15-26.

Καρκαβίτσας, Α., «Θεσσαλονίκη», στο Ν. Καρατζάς (επιμ.), *Η Θεσσαλονίκη των παλαιότερων συγγραφέων*, Ιανός, 1998, σσ. 37-51.

Κόντογλου, Φ., «Η Θεσσαλονίκη», στο Ν. Καρατζάς (επιμ.), *Η Θεσσαλονίκη των παλαιότερων συγγραφέων*, Ιανός, 1998, σσ. 63-67.

Μαμαλάκη, Ζ., «Οι χαλκιάδες», στο *Σας παρουσιάζουμε τη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 17-20.

Παπαδιαμάντης, Α., «Ο χαραμάδος», στο Ν. Καρατζάς (επιμ.), *Η Θεσσαλονίκη των παλαιότερων συγγραφέων*, Ιανός, 1998, σσ. 79-83.

Πεντζίκης, Ν. Γ., «Μητέρα Θεσσαλονίκη, Πανόραμα και ιστορία», *Νέα Εστία*, 1985, σσ. 416-418.

Τριάστερος, Μ. (Μίνως Λαγουδάρης), «Ο κύριος Παρλεβού Φρανσέ και η κυρία Ιτσελόγκουε», Πρόλογος συγγραφέως, *Νέα Εστία*, 1985, σσ. 407-408.

► ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ
ΚΑΙ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΑ

Αναμνήσεις από την παλιά Θεσσαλονίκη. Αφιέρωμα στα 2.300 χρόνια, Μαλλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη 1985.

Αναστασιάδης, Γ. & Ε. Χεκίμογλου, *Παραλία – Λιμάνια – Λευκός Πύργος. Η μάχη της μνήμης*. Φωτογραφική Συλλογή Ν.Φ. Πολίτης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997.

Αρχείο Ε.Τ., *Βιντεοταινίες για την πόλη της Θεσσαλονίκης*.

Αρχείο Φωτογραφιών Δήμου Θεσσαλονίκης, Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης.

Έκθεση Ιστορικών Ντοκουμέντων της Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Δήμος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1985.

Ζαρζώνης, Γιώργος & Ζαρζώνης, Γιάννης, *Θεσσαλονίκη*, Εκδ. Ζαρζώνη, 1999.

Ζαφείρης, Χ., *Εν Θεσσαλονίκη 1900-1960*. Φωτογραφική Συλλογή Άρης Παπατζήκας, Εξάντας, Θεσσαλονίκη 1994.

—, *Θεσσαλονίκης Εγκόλπιον*, Εξάντας, Θεσσαλονίκη 1997.

Η Θεσσαλονίκη του 18ου αιώνα, τα πριν και τα μετά, Θεμέλιο, Αθήνα 1996.

Χεκίμογλου, Ε. (επιμ.), *Επιχειρηματικοί τόποι της Θεσσαλονίκης στις αρχές του εικοστού αιώνα*. Πρωτότυπο φωτογραφικό υλικό από τη συλλογή Αγγέλου Γ. Παπαϊωάννου, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Δήμος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2001.